

Original Article

मराठी साहित्यातील आत्मकथनांमागील प्रेरणा

कीर्ती महादेव सेलोर¹, डॉ. उज्ज्वला वंजारी²

¹संशोधक विद्यार्थिनी, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

²प्राध्यापक मार्गदर्शक, मराठी विभाग प्रमुख, एस.एस.गर्ल्स कॉलेज, गोंदिया

Email- kirtiselokar@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2025-170936

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 9

Pp. 196-201

September 2025

Submitted: 21 Aug. 2025

Revised: 1 Sept. 2025

Accepted: 20 Sept. 2025

Published: 30 Sept. 2025

लेखात आत्मकथनाच्या प्रेरणांच्या विविध पैलूंचा विचार करण्यात आला आहे—मानसिक, भावनिक, सामाजिक प्रकटीकरणाची प्रक्रिया; लिंग, कौटुंबिक बंधने व सामाजिक बंधनांतून निर्माण झालेल्या स्त्रीलेखनाच्या प्रेरणा; ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक प्रेरणा; तसेच अन्याय, विषमता, शोषणाविरुद्ध आवाज उठविण्याची चेतना. दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी आणि भटक्या समाजातील लेखकांनी आत्मकथनाच्या माध्यमातून स्वतःचे अनुभव, संघर्ष आणि समाजातील असमानता प्रामाणिकपणे मांडली आहे. त्यामुळे आत्मकथन हे केवळ वैयक्तिक न राहता सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संदर्भात एक दस्तऐवज बनते. मराठी आत्मकथनाची वाटचाल धार्मिक व सुधारक व्यक्तिमत्त्वांच्या आत्मलेखनापासून सुरू होऊन आधुनिक काळातील सामाजिक परिवर्तनापर्यंत विस्तारलेली दिसते. आत्मकथन हा केवळ साहित्यप्रकार नसून तो सामाजिक जाण, आत्मपरीक्षण, आत्मविकास आणि समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम आहे.

मुख्यशब्द:—आत्मकथन, मराठी साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, वैयक्तिक अनुभव, सामाजिक, त्मशोध, आत्मपरीक्षण, सामाजिक न्याय, विषमता, शोषण, मानसिक व भावनिक प्रकटीकरण, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक प्रेरणा, वैचारिक अभिव्यक्ती, साहित्यिक, न, प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व, समाजसेवा, व्यक्तिमत्त्वाचा विकास

प्रस्तावना

आत्मकथन हा साहित्याचा वेगळा आणि महत्त्वाचा प्रकार आहे. आत्मकथनामध्ये लेखक स्वतःच्या जीवनातील अनुभव, संघर्ष, विचार, भावना आणि अंतःकरणातील घडामोडी प्रामाणिकपणे मांडतो. हे लेखन 'मी' केंद्रित असते, परंतु 'मी' च्या अनुभवातून एकूण समाजाचा, संस्कृतीचा, काळाचा परिप्रेक्ष्य सुस्पष्टपणे प्रकट करतो. आत्मकथनात लेखकाचे आत्मनिरीक्षण, समाजातील स्थान, अस्मिता, संघर्ष आणि आत्मभान या घटकांना विशेष महत्व असते.

मराठी साहित्य क्षेत्रात आत्मकथन प्रकाराची लोकप्रियता वाढण्यामागे दलित आणि स्त्रीवादी साहित्यप्रवाहाने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. विशेषतः १९७० नंतर दलित लेखकांनी आपले दुःख, अन्याय, संघर्ष आणि अस्मितेच्या भावना खुलेपणाने मांडण्यास सुरुवात केली. दया पवार यांच्या 'बलुतं' पासून आत्मकथनाचा प्रवाह नवा वळण घेतो. हे लेखन व्यक्तिनिष्ठ असले तरी ते एका व्यापक समाजघटकाचे दुःख, पीडा, साखळीबद्ध अन्याय आणि परिवर्तनाची चेतना व्यक्त करते. बदलांपर्यंत पोचतो. डॉ. भालचंद्र फडके यांनी आत्मकथनाच्या संकल्पनेचे विश्लेषण करताना म्हटले आहे की, "आत्मकथन हे जीवनातील जीवंतपणाचा शोध घेणारे लेखन आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:
10.5281/zenodo.17471899

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

कीर्ती महादेव सेलोर, संशोधक विद्यार्थिनी, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

How to cite this article:

सेलोर, . कीर्ती. महादेव., & वंजारी, . उज्ज्वला. (2025). मराठी साहित्यातील आत्मकथनांमागील प्रेरणा. Journal of Research and Development, 17(9), 196–201. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17471899>

लेखकाच्या आयुष्यातील अनुभव, विचार, भावना, संघर्ष यांचे प्रामाणिक आणि तटस्थ चित्रण हे आत्मकथनाचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे”.

आत्मकथनांची संकल्पना : -आत्मकथन म्हणजे काय ?

आत्मकथन ही वाङ्मयातील अशी शैली आहे, जी एका व्यक्तीच्या जीवनातील अनुभव, विचार, भावना, संघर्ष, सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तव यांचे प्रामाणिक आणि वैयक्तिक दर्शन घडवते. 'आत्म' म्हणजे स्वतः आणि 'कथन' म्हणजे निवेदन, म्हणून 'आत्मकथन' म्हणजे स्वतःच्या जीवनाचे स्वतः केलेले प्रामाणिक निवेदन. हा प्रकार केवळ लेखकाच्या आयुष्यापुरता मर्यादित राहत नाही, तर तो त्या काळातील सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रवाहांचेही प्रतिबिंब असतो.

आत्मकथन हा वाङ्मयप्रकार म्हणजे व्यक्तीने स्वतःच्या जीवनात भोगलेल्या अनुभवांचे, वैयक्तिक संघर्षांचे, भावनिक उथळपणा आणि सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तवाचे केलेले प्रामाणिक लेखन होय. हे केवळ आपल्याबाबत सांगणारे लेखन नसून, आत्मपरीक्षण, आत्मशोध आणि जगण्यातल्या समांतर अनुभवांचे व विवेकपूर्ण विश्लेषण असते. आत्मकथनाचा आरंभ लेखकाच्या 'स्व' पासून होतो आणि तो सामाजिक विश्वातल्या त्यामुळे आत्मकथन ही केवळ आत्मकेद्रितता नसून, ती एक प्रकारची सामाजिक जबाबदारी स्वीकारलेली साहित्यिक अभिव्यक्ती असते.

डॉ. स. दा. कऱ्हाडे यांच्या मते, “आत्मकथन हे स्वतःच्या जीवनातील सत्य घटनांचे, अनुभवांचे आणि भावनांचे केलेले निवेदन आहे. यात लेखक स्वतःच नायक असतो आणि आपल्या जीवनाचा मागोवा घेतो. आत्मकथनात सत्यता, प्रामाणिकपणा आणि वैयक्तिकता या तीनही गोष्टी अनिवार्य असतात” यावरून असे लक्षात येते की आत्मकथन ही आत्मप्रत्ययाची, आत्मसमजुतीची आणि आत्मबिंबनाची प्रक्रिया असते, जिथे लेखक 'मी' च्या माध्यमातून स्वतःला उलगडत जातो. आत्मकथनातील घटनांचा तपशील, त्या मागील भावना आणि लेखकाची विचारशैली एकत्र येऊन एका व्यापक सामाजिक अर्थनिर्मितीकडे घेऊन जातात.

विशेषतः मराठी दलित साहित्याच्या पार्श्वभूमीवर आत्मकथनाला केवळ वैयक्तिक अनुभव मांडण्याचे माध्यम म्हणून न पाहता, दलित समाजाच्या सामूहिक वेदना, सामाजिक अन्याय, विषमता आणि ऐतिहासिक वंचनांचे भाष्य करणारे एक सामूहिक साहित्यप्रकार म्हणून ओळखले जाते. दलित आत्मकथने ही स्वतःचा आवाज मिळवण्याचा आणि सामाजिक विस्थापनाविरुद्ध उभा राहण्याचा प्रयत्न असतो. दत्ता भगत यांनी लिहिल्याप्रमाणे, “दलित आत्मकथन ही एक सामाजिक जागृतीची चळवळ आहे. ती केवळ व्यक्तीगत भावनिक निवेदन न राहता, एक विद्रोही सामाजिक दस्तऐवज बनते”. म्हणूनच दलित आत्मकथन ही एक वैचारिक आणि सामाजिक लढाईची साहित्यिक अभिव्यक्ती मानली जाते.

आत्मकथनात 'मी' हा प्रथमपुरुषी दृष्टिकोन अत्यंत प्रभावी असतो. त्यामुळे वाचकाला लेखकाचे भावविश्व, विचारविश्व आणि अस्तित्वविश्व यांचा जिव्हाळ्याचा आणि थेट अनुभव येतो. मात्र 'मी' चे हे दर्शन केवळ स्वार्थी किंवा आत्मप्रदर्शनात्मक नसते. हे 'मी' सामाजिक संदर्भात उलगडले गेलेले असते. आत्मकथन हे लेखकाशी जोडलेले असले, तरी ते वाचकाच्या सामाजिक जाणिवांना उद्दीष्ट ठरवते. त्यामुळे आत्मकथन ही एक सृजनशील आणि वैचारिक प्रक्रिया बनते. यात अतिशयोक्ती किंवा कल्पनाविलास न करता वास्तवाचे, दुःखाचे, अन्यायाचे आणि संघर्षाचे थेट आणि खोलवर भाष्य केलेले असते.

आधुनिक मराठी साहित्यप्रवाहात आत्मकथन हा साहित्यप्रकार विशेषत्वाने केंद्रस्थानी आला आहे. विशेषतः दलित लेखकांनी या प्रकाराला नवे वळण दिले. आत्मकथन म्हणजे आपल्या व्यक्तिगत जीवनातील दुःख, यातना, उपेक्षा व अन्याय यांचा प्रामाणिक निवेदनात्मक आढावा होय. स्वातंत्र्यपूर्व काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन वंचित समाजातील अनेक लोक शिक्षणाच्या प्रवाहात दाखल झाले. यामुळे शिक्षण सर्व स्तरांकरिता खुले झाले. त्याच प्रेरणेने दलित समाजाने आपले अनुभव, संघर्ष, अन्यायाची जाणीव या साहित्यप्रकाराच्या माध्यमातून समाजासमोर मांडू लागले. अशा रीतीने आत्मकथन हे प्रभावी माध्यम ठरले आणि अनेक उल्लेखनीय आत्मकथनांची निर्मिती झाली.

आत्मकथनाची व्याख्या व संकल्पना स्पष्ट करताना विविध समीक्षकांच्या मते विचारात घेता येतील. "आत्मकथन" ही संज्ञा विशेषतः दलित साहित्याच्या पार्श्वभूमीवर उदयास आली असून, आत्मकथन म्हणजे स्वतःच्या अंतरंगाचे निवेदन, आपल्या अनुभवांचे मांडण होय.

प्रसिद्ध समीक्षक डॉ. भालचंद्र फडके यांच्या मते, दलित आत्मकथन ही एक दुःखकथा असते, तर डॉ. विमल भालेराव यांनी 'स्वकथन' असा शब्दप्रयोग यासाठी सुचवला आहे.

डॉ. वासुदेव मुलाटे आत्मकथनातील 'मी' चे विश्लेषण करताना म्हणतात की, "येथील 'मी' चे अनुभव केवळ वैयक्तिक न राहता सामूहिक स्वरूप धारण करतात. तरीही त्या सामूहिक अनुभवामधूनही 'मी' वेगळा होत नाही. माणूस प्रथमतः प्रेम करतो आणि म्हणूनच आत्मकथनातील 'मी' हा अपरिहार्यपणे समोर येतो." त्यामुळे दलित आत्मकथनातील 'मी' हे केवळ लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व न राहता, तो अनेकांचं प्रतिनिधित्व करत असतो. हे आत्मकथन केवळ व्यक्तिनिष्ठ पातळीवर न थांबता, एक सामाजिक दस्तऐवज बनते. आत्मकथनाची

व्याख्या करताना हे लक्षात घ्यावे लागते की, या शैलीमध्ये व्यक्तीच्या जीवनातील अनुभव, विचार, भावना आणि संघर्षांची सौंदर्यपूर्ण मांडणी प्रधान असते. 'आत्म' म्हणजे स्वतः आणि 'कथन' म्हणजे निवेदन; म्हणून आत्मकथन म्हणजे स्वतःच्या जीवनाविषयीचे स्वतः केलेले प्रामाणिक निवेदन. हा साहित्यप्रकार केवळ लेखकाच्या आयुष्यापुरता सीमित राहत नाही, तर त्या काळातील सामाजिक, संक्रमणशील व प्रवाही प्रवाहांचेही ठळकपणे प्रतिबिंब उमटवतो वरील विवेचनावरून आत्मकथनांचे स्वरूप स्पष्ट होते.

आत्मकथनांचे स्वरूप :

आत्मकथनांचे स्वरूप हे अत्यंत वैविध्यपूर्ण, प्रगल्भ आणि बहुआयामी असते. आत्मकथन हा साहित्यप्रकार लेखकाच्या स्वतःच्या जीवनातील अनुभव, संघर्ष, भावना, विचार, सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय घडामोडी यांचे प्रामाणिक आणि आत्मविक्षेपणात्मक चित्रण करतो. आत्मकथनात 'मी' हा प्रथमपुरुषी दृष्टिकोन असतो, त्यामुळे त्यातील निवेदन हे अत्यंत व्यक्तिगत, प्रत्ययकारी आणि भावनिक असते.^{२४}

आत्मकथनाचे स्वरूप ठरवताना लेखक आपल्या जीवनातील महत्त्वाच्या, निर्णायक किंवा वेदनादायक प्रसंगांची निवड करतो. हे निवेदन केवळ घटनांचे वर्णन नसून, त्या घटनांच्या अनुषंगाने आलेल्या भावनांचा, विचारांचा, सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणामांचा सखोल मागोवा घेते. आत्मकथनात लेखकाचा आत्मशोध, आत्मपरीक्षण, आत्मसंघर्ष आणि समाजाशी असलेले नाते यांचे सर्जनशील दर्शन घडते

आत्मकथनांमागील प्रेरणा :

१) मानसिक, भावनिक आणि सामाजिक प्रकटीकरणाची प्रक्रिया - आत्मकथन हे केवळ एक वाङ्मयप्रकार नसून, ते एक मानसिक, भावनिक आणि सामाजिक प्रकटीकरणाची प्रक्रिया असते. कोणतीही व्यक्ती आपले जीवन समाजासमोर उलगडण्याचा निर्णय घेताना केवळ स्मृतींचा मागोवा घेत नाही, तर एका गहन प्रेरणेतून ती प्रक्रिया घडते. आत्मकथनामागील प्रेरणा ही विविध स्तरांवर कार्यरत असते, स्वतःला समजून घेण्याची, दुःख किंवा अन्यायाला शब्दरूप देण्याची, अस्मिता जपण्याची, समाजाशी संवाद साधण्याची, ऐतिहासिक संदर्भ नोंदवण्याची, आणि कधीकधी लेखनाच्या माध्यमातून आपली जागा शोधण्याची प्रेरणा लेखकाला आत्मकथन लिहिण्याकडे प्रवृत्त करते.

२) लैंगिकतेच्या, कौटुंबिक बंधनांच्या, आणि सामाजिक भिंतींच्या अनुभवातून जन्म-स्त्री लेखकांच्या आत्मकथनांमागील प्रेरणा ही अनेकदा त्यांच्या लैंगिकतेच्या, कौटुंबिक बंधनांच्या, आणि सामाजिक भिंतींच्या अनुभवातून जन्म घेते. पितृसत्ताक व्यवस्थेने जिचा आवाज दडपला, अशा स्त्रीसाठी आत्मकथन म्हणजे स्वतःचा आवाज शोधण्याचा, आपली अस्मिता पुन्हा व्याख्यायित करण्याचा आणि अनुभवांना सामूहिकतेच्या पातळीवर घेऊन जाण्याचा प्रयत्न असतो. डॉ. स. दा. कऱ्हाडे यांचे म्हणणे आहे की, "स्त्री आत्मकथन ही वैयक्तिकतेच्या पलीकडे जाऊन सांस्कृतिक आणि सामाजिक वास्तवाचे प्रबोधन करणारी प्रेरित लेखनप्रक्रिया असते"

३) ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक प्रेरणा-आत्मकथनांमागे काही वेळा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक प्रेरणाही असते. उदाहरणार्थ, स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर भारतातील काही आत्मकथने ही त्या काळाच्या सामाजिक-राजकीय स्थितीवर भाष्य करणारी ठरतात. अशा लेखकांची प्रेरणा म्हणजे स्वतःचा अनुभव हा एका कालखंडाच्या दस्तऐवजीकरणाच्या रूपाने सादर करणे. त्यात व्यक्तीकेंद्री अनुभव आणि इतिहास यांची सांगड घातलेली दिसते. आत्मकथनातून इतिहासाचे एक वैयक्तिक दर्शन होते, जिथे 'मी' आणि 'समाज' यांचा एकसंध आलेख तयार होतो.

४) साहित्यिक साधन - काही लेखकांसाठी आत्मकथन हे साहित्यिक साधन असते. ते वैचारिक, तात्त्विक किंवा सामाजिक चर्चेचे साहित्यिक स्वरूप म्हणून आत्मकथनाचा वापर करतात. अशा लेखकांसाठी प्रेरणा म्हणजे विचारप्रवृत्त करणे, समाजाला आत्मपरीक्षणासाठी प्रवृत्त करणे आणि वाचकाच्या मनात नव्याने जाणिवा जागृत करणे. त्यामुळे आत्मकथन हे केवळ आत्मकेंद्रित निवेदन न राहता, एक वैचारिक ग्रंथ ठरते.

५) बहुआयामी, वैयक्तिक आणि सामाजिक स्तरांवर कार्यरत-आत्मकथनांमागील प्रेरणा ही बहुआयामी, वैयक्तिक आणि सामाजिक स्तरांवर कार्यरत असते. आत्मशोध, मानसिक चिकित्सा, सामाजिक प्रतिकार, इतिहासाचे दस्तऐवजीकरण, अस्मिता जपणे, साहित्यिक व राजकीय उद्देश - या सर्व प्रेरणांचा संगम आत्मकथनात दिसून येतो. त्यामुळे आत्मकथन हे केवळ एका व्यक्तीचे निवेदन न राहता, ते एका वर्गाचे, काळाचे, संस्कृतीचे आणि समाजाचे अभिलेखन बनते. आत्मकथनामागील प्रेरणा समजून घेतल्यास वाचकाला त्या लेखनाची

सामाजिक आणि मानवीक मूल्ये अधिक तीव्रतेने समजतात. आत्मकथन हे केवळ स्वतःच्या जीवनाचा आलेख मांडण्यापुरते मर्यादित नसते; त्यातून समाजातील व्यापक प्रश्न, अन्याय, विषमता, संघर्ष, आणि परिवर्तन यांचेही चित्रण होते.

६) लेखनाच्या मुळाशी लेखकाचा स्वतःचा जीवनप्रवास-आत्मकथन लेखनाच्या मुळाशी लेखकाचा स्वतःचा जीवनप्रवास, त्यातील संघर्ष, यश-अपयश, वेदना, आणि आत्मशोध या प्रेरणा असतात. अनेकदा बालपणातील दारिद्र्य, सामाजिक अपमान, शिक्षणातील अडथळे, कुटुंबातील संघर्ष, किंवा समाजाने लादलेली बंधने हे आत्मकथनाचे बीज असते. विश्वास नांगरे-पाटील यांच्या 'मन में है विश्वास' या आत्मकथनात त्यांनी आपल्या बालपणातील हलाखी, शिक्षणातील संघर्ष, कुटुंबातील नातेसंबंध, आणि आयपीएस अधिकारी होण्याचा प्रवास याचे अत्यंत प्रामाणिक आणि भावनिक चित्रण केले आहे. त्यांनी आपल्या आयुष्यातील चुकांची, अपयशांची, आणि मानसिक संघर्षांचीही मोकळेपणाने कबुली दिली आहे. हे आत्मकथन वाचकांना केवळ प्रेरणा देत नाही, तर जीवनातील कठीण प्रसंगांवर मात करण्याची मानसिकता देखील शिकवते.

७) समाजातील अन्याय, विषमता, आणि शोषण याविरुद्ध आवाज उठवण्याची प्रेरणा-

आत्मकथन लेखनामागे समाजातील अन्याय, विषमता, आणि शोषण याविरुद्ध आवाज उठवण्याची प्रेरणा देखील असते. विशेषतः दलित, भटक्या-विमुक्त, आदिवासी, स्त्रीवादी आणि अल्पसंख्याक समाजातील लेखकांनी आपल्यावर झालेला अन्याय, सामाजिक बहिष्कार, आणि शोषण याविरुद्ध आत्मकथनाच्या माध्यमातून विद्रोह व्यक्त केला आहे. लक्ष्मण गायकवाड यांच्या 'उचल्या' आणि 'उचल्यानंतर...' या आत्मकथनांमध्ये भटक्या-विमुक्त समाजाच्या दुःखद आणि अन्यायकारक वास्तवाचे प्रामाणिक चित्रण आहे. गायकवाड यांनी आपल्या समाजाच्या हक्कांसाठी, न्यायासाठी आणि अस्तित्वासाठी केलेल्या लढ्याचे अनुभव आत्मकथनाच्या माध्यमातून मांडले आहेत. त्यांच्या आत्मकथनातून सामाजिक चळवळीला बळ मिळाले आणि वंचित घटकांच्या समस्यांकडे समाजाचे लक्ष वेधले गेले.

८) आत्मकथनांमध्ये लैंगिक भेदभाव, कौटुंबिक अत्याचार, सामाजिक बंधने-स्त्रियांच्या आत्मकथनांमध्ये लैंगिक भेदभाव, कौटुंबिक अत्याचार, सामाजिक बंधने, आणि स्वातंत्र्याच्या संघर्षाची प्रेरणा प्रकर्षाने दिसते. सिंधुताई सपकाळ यांचे जीवन आणि कार्य हे असंख्य स्त्रिया व अनाथ मुलांसाठी प्रेरणास्थान ठरले आहे. त्यांच्या जीवनातील दुःख, संघर्ष, आणि समाजासाठी केलेले कार्य हे इतरांना केवळ प्रेरणा देणारेच नाही, तर आत्मशोध आणि समाजसेवेचा मार्ग दाखवणारे आहे.

आत्मकथन लेखनाचे आणखी एक महत्वाचे अंग म्हणजे सांस्कृतिक आणि मूल्यपर प्रेरणा. लेखक आपल्या संस्कृतीतील परंपरा, रूढी, सामाजिक मूल्ये, आणि बदलत्या काळातील संघर्ष यांचा मागोवा घेतो. कधी कधी समाजातील बदल, नव्या विचारांची रुजवण, किंवा जुन्या मूल्यांशी झगडताना आलेले अनुभव हे आत्मकथनास कारणीभूत ठरतात. अशा लेखनातून केवळ स्वतःच्या आयुष्याचा आलेख मांडला जात नाही, तर एका पिढीचे, एका समाजाचे, किंवा एका संस्कृतीचे प्रतिबिंब उमटते.

९) आत्मपरीक्षण, आत्मशोध, आणि वैयक्तिक अनुभवांचे दस्तऐवजीकरण -आत्मकथन लेखनामागे आत्मपरीक्षण, आत्मशोध, आणि वैयक्तिक अनुभवांचे दस्तऐवजीकरण करण्याची सखोल प्रेरणा असते. लेखक आपल्या जीवनातील घटना, विचार, आणि भावनांचा सखोल मागोवा घेतो. हे लेखन केवळ स्वतःसाठीच नव्हे, तर वाचकांसाठीही मार्गदर्शक ठरते. आत्मकथनातून लेखकाला स्वतःच्या आयुष्यातील बदल, शिकवण, आणि मूल्यांची जाणीव होते. अनेकदा हे लेखन आत्ममुक्तीसाठी, मनःशांतीसाठी किंवा स्वतःला व्यक्त करण्यासाठी केले जाते.

१०) प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व, कुटुंबातील सदस्य, मित्र, गुरूजन किंवा सामाजिक चळवळी यांच्याकडून आत्मकथनाची प्रेरणा -काही लेखकांना त्यांच्या आयुष्यातील प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व, कुटुंबातील सदस्य, मित्र, गुरूजन किंवा सामाजिक चळवळी यांच्याकडून आत्मकथनाची प्रेरणा मिळते. हे व्यक्तिमत्त्व लेखकाच्या जीवनात महत्वाचे स्थान घेतात आणि त्यांच्या सान्निध्यातून, सहवासातून किंवा संघर्षातून आत्मकथन घडते. उदाहरणार्थ, सिंधुताई सपकाळ यांचे जीवन त्यांच्या आईच्या संघर्षातून, समाजातील उपेक्षितांच्या सहवासातून आणि स्वतःच्या अनुभवातून घडले आहे.

आत्मकथन लेखनातील आणखी एक महत्वाची प्रेरणा म्हणजे वाचकांशी संवाद साधणे, त्यांना प्रेरणा देणे, त्यांच्या आयुष्यातील समस्यांवर प्रकाश टाकणे, आणि त्यांच्या मनातील प्रश्नांना उत्तर देणे. आत्मकथन वाचकांना केवळ लेखकाचे जीवनच सांगत नाही, तर त्यांना स्वतःच्या आयुष्यातील संघर्ष, वेदना, आणि यश-अपयश यांचा अर्थ लावण्याची दिशा देते.

११) आत्मचिंतन आणि आत्मविकास-आत्मकथनांच्या लेखनाची एक महत्त्वपूर्ण प्रेरणा म्हणजे आत्मचिंतन आणि आत्मविकास. लेखक अनेक वेळा त्याच्या जीवनातील चुका, शिकवणी, आणि आत्मसाक्षात्काराने त्याचे जीवन कसे बदलले याबद्दल लिहितो. यामध्ये लेखकाचे मानसिक, भावनिक आणि आध्यात्मिक वाढ कशी झाली हे कधी कधी आत्मकथेच्या माध्यमातून वाचकांना कळवले जाते. श्री. रणजीत

देसाई यांच्या आत्मकथांमध्ये त्याच्या साहित्यिक कारकीर्दीतील संघर्ष, लेखनासाठीची प्रेरणा, आणि समाजातील बदलांवर विचार करणे याची झलक दिसते.

१२) सामाजिक दृष्टिकोन:- आत्मकथन लेखनाच्या प्रेरणांमध्ये सामाजिक दृष्टिकोनही महत्त्वपूर्ण आहे. ज्या समाजात असमानता, भेदभाव किंवा अन्यायाचा अनुभव दिला जातो, त्या समाजातील लेखक त्यांच्या लेखनातून त्या समस्यांची ओळख करून देतात. अशी लेखनाची प्रेरणा सामाजिक बदलांच्या संदर्भात असू शकते. उदाहरणार्थ, भारतीय स्त्रियांची स्थिती आणि त्यांच्या संघर्षांची साक्ष देणारी अनेक आत्मकथने आहेत. महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध लेखक, डॉ. सिंधुताई सपकाळ यांनी त्यांच्या जीवनातील संघर्षांचा आणि समाजातील महिलांवरील अन्यायाचा उलगाडलेला आहे. त्यांच्या लेखनाच्या प्रेरणा अत्यंत मानवी आणि सामाजिक असल्याचे दिसून येते.

१३) व्यक्तिमत्त्वाचा विकास:- आत्मकथन लेखनाची एक महत्त्वाची प्रेरणा म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा विकास. अनेक लेखक स्वतःच्या जीवनाच्या अनुभवातून किंवा एका विशिष्ट कालखंडातील घटनांच्या आढावा घेतांना आत्मकथा लिहितात. मराठी साहित्यामध्ये आत्मकथनांच्या लेखनासाठी प्रेरणा असलेल्या अनेक लेखकांचा समावेश आहे. उदाहरणार्थ, मराठी लेखिका व पु. ल. देशपांडे यांच्या आत्मकथांमध्ये त्यांच्या जीवनाच्या गोड आणि तिखट अनुभवांचा वाचनानुभव दिला जातो. त्यांच्या आत्मकथांमध्ये व्यक्तिमत्त्वाच्या विविध पैलूवर सुस्पष्ट दृष्टिकोन असतो. तसेच, या लेखनाने वाचकांना एक वेगळ्या प्रकारचा आत्मविश्वास आणि प्रेरणा दिला आहे. पु. ल. देशपांडे यांच्या आत्मकथांमध्ये त्यांचे संघर्ष, जीवनातील गोडगोमट अनुभव आणि सामाजिक समज यांचे चित्रण उत्तम प्रकारे करण्यात आले आहे.

समारोप

मराठीतील आत्मकथनाची सुरुवात प्रामुख्याने धार्मिक, सामाजिक आणि सुधारक व्यक्तिमत्त्वांच्या लेखनातून झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी आत्मकथनाने नवे वळण घेतले. ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, भटक्या-विमुक्त, आदिवासी आणि अल्पसंख्याक समाजातील लेखकांनी आपल्या जीवनातील संघर्ष, अन्याय, वेदना आणि विद्रोह यांचे प्रामाणिक, निर्भीड आणि भावनिक चित्रण केले. लक्ष्मण गायकवाड यांच्या 'उचल्या'मध्ये भटक्या-विमुक्त समाजाच्या दुःखद वास्तवाचे, तर शरणकुमार लिंबाळे यांच्या 'अक्करमाशी'मध्ये अस्पृश्यतेचे, जातीभेदाचे आणि दारिद्र्याचे विदारक चित्रण आहे. मलिका अमर शेख यांच्या 'माझा जन्म' आणि सिंधुताई सपकाळ यांच्या 'मी वनवासी' या आत्मकथनांनी स्त्रीवादी आणि समाजसेवी दृष्टिकोनातून नव्या वाटा दाखवल्या. मराठी आत्मकथनाची वाटचाल केवळ घटनाक्रम, कालानुक्रमिकता किंवा आत्मप्रशस्तीपुरती मर्यादित राहिलेली नाही. नव्या पिढीतील लेखकांनी आत्मकथनात प्रायोगिक शैली, वैचारिकता, आत्मपरीक्षण, आणि सामाजिक भान यांचा सुरेख संगम साधला आहे. सुधर्म देवकिरण यांच्या 'मी गोष्टीत मावत नाही' या आत्मकथनात्मक कादंबरीत सर्वसामान्य माणसाच्या मानसिक आंदोलनांचे, लैंगिकतेचे, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रश्नांचे सखोल चित्रण केले आहे.^{४४} आधुनिक आत्मकथनांमध्ये निवेदनशैलीत विविधता, भाषिक प्रयोग, आणि वैयक्तिकतेच्या जोडीला सामाजिकता, मूल्यसंघर्ष, आणि अस्मितेचा आग्रह दिसून येतो. आत्मकथन हा एक अत्यंत खास आणि समृद्ध साहित्यिक प्रकार आहे. हे लेखन लेखकाच्या जीवनातील व्यक्तिगत अनुभव, संघर्ष, आणि विचार प्रक्रियांचा अंतर्दृष्टिकोनातून उलगाड करणारे असते. आत्मकथनाच्या माध्यमातून लेखक त्याच्या जीवनाच्या महत्त्वपूर्ण घटनांची, त्याच्या भावनिक आणि मानसिक स्थितींची, आणि त्याने जीवनातील वेगवेगळ्या संकटांचा कसा सामना केला याची सुस्पष्ट आणि सजीव मांडणी करतो. या प्रकारात, लेखकाच्या व्यक्तिगत अनुभवांच्या पलीकडे जाऊन, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संदर्भाचाही समावेश होतो, ज्यामुळे हे लेखन केवळ व्यक्तिगत न राहता सामूहिक आणि समाजासंबंधी असते. मराठी साहित्यामध्ये आत्मकथनांचा विकास आणि वैशिष्ट्ये विशेषतः समाजातील बदल, व्यक्तिमत्त्वाच्या वाढीची प्रक्रिया, आणि विचारधारांचा परिप्रेक्ष्य दर्शवतात. आत्मकथनाची सर्वात महत्त्वाची वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यातील प्रामाणिकता आणि वास्तविकता. लेखक आपल्या जीवनाच्या प्रत्येक प्रसंगावर, अनुभवावर आणि व्यक्तिमत्त्वावर प्रामाणिकपणे विचार मांडतो. या लेखनात, लेखकाने स्वतःचे त्रास, दुःख, अपयश, यश, आणि संघर्ष यांचा उलगाडा केला जातो. लेखनाची ही प्रामाणिकता वाचकाला लेखकाच्या जीवनाशी जुळवून घेण्यास आणि त्याच्या अनुभवात समरस होण्यास मदत करते. वास्तविकता म्हणजेच लेखक त्याच्या जीवनातील सत्य घटनांचा स्वीकार करतो आणि ते फसवणूक न करता वाचकांसमोर ठेवतो.

निष्कर्ष:-

मराठीतील आत्मकथनांची वाटचाल ही वैयक्तिक अनुभवांपासून सामाजिक परिवर्तनापर्यंत, परंपरागत शैलीपासून प्रायोगिकतेपर्यंत, आणि आत्मपरीक्षणापासून सामाजिक विद्रोहापर्यंत विस्तारलेली आहे. ही वाटचाल केवळ मराठी साहित्याच्या समृद्धीचेच नव्हे, तर महाराष्ट्राच्या सामाजिक-सांस्कृतिक जडणघडणीचेही प्रतिबिंब ठरते. मराठी आत्मकथन हे आजही सामाजिक परिवर्तन, अस्मिता, आणि मूल्यसंघर्ष यांचे प्रभावी माध्यम राहिले आहे.

मराठीतील आत्मकथनांची जडणघडण ही केवळ साहित्यिक प्रेरणेतून घडलेली नसून, ती महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक संक्रमणाशी जोडलेली आहे. मराठीतील आत्मकथनांचा आरंभ मध्ययुगीन भक्तीकालात झालेला दिसतो. संत नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांसारख्या संतांनी त्यांच्या अभंग, प्रवचनांमध्ये स्वतःच्या जीवनाचा उल्लेख करताना वैयक्तिक अनुभव, देवाशी असलेले संबंध, आत्मशोध व आध्यात्मिक जाणीवेचे आविष्कार व्यक्त केले. यालाच आत्मकथनाची प्रारंभिक पायाभरणी मानता येते. डॉ. भालचंद्र फडके यांच्या मते, "मराठीतील आत्मकथनाच्या बीजांची स्थापना ही संतकाव्यातील आत्मानुभवातून झाली. या प्रारंभिक आत्मकथनांमध्ये 'मी' हा फक्त देह नसून आध्यात्मिक अनुभूतीचा केंद्रबिंदू ठरतो. मराठीतील आत्मकथनांची जडणघडण ही ऐतिहासिक प्रेरणा, सामाजिक बदल, व्यक्तिगत अनुभव, आणि सांस्कृतिक संघर्ष या घटकांतून विकसित झाली आहे. ही वाटचाल संतसाहित्याच्या आध्यात्मिक आत्मानुभवापासून सुरू होऊन दलित, स्त्री, कष्टकरी वर्गांच्या अनुभवांपर्यंत पोहोचते. मराठी आत्मकथन हे आता केवळ एक वाङ्मयप्रकार न राहता, तो एक सशक्त सामाजिक दस्तऐवज, सांस्कृतिक अभिलेख आणि वैचारिक संवादाचे माध्यम ठरले आहे.

अशाप्रकारे आत्मकथनांच्या निर्मितीमागे, मानसिक, भावनिक आणि सामाजिक प्रकटीकरणाची प्रक्रिया, लैंगिकतेच्या, कौटुंबिक बंधनांच्या, आणि सामाजिक भिंतींच्या अनुभवातून, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक प्रेरणा, साहित्यिक साधन, बहुआयामी, वैयक्तिक आणि सामाजिक स्तर, लेखनाच्या मुळाशी लेखकाचा स्वतःचा जीवनप्रवास, समाजातील अन्याय, विषमता, आणि शोषण याविरुद्ध आवाज उठवण्याची प्रेरणा, आत्मकथनांमध्ये लैंगिक भेदभाव, कौटुंबिक अत्याचार, सामाजिक बंधने, आत्मपरीक्षण, आत्मशोध, आणि वैयक्तिक अनुभवांचे दस्तऐवजीकरण, प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व, कुटुंबातील सदस्य, मित्र, गुरूजन किंवा सामाजिक चळवळी यांच्याकडून आत्मकथनाची प्रेरणा, आत्मचिंतन आणि आत्मविकास, सामाजिक दृष्टिकोन, व्यक्तिमत्त्वाचा विकास यासारख्या विविधांगी प्रेरणा दिसून येतात.

संदर्भसूची :-

1. गायवळ, एस. व्ही. (२०१८). आत्मकथन – स्वरूप व संकल्पना, औरंगाबाद : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, २०१८.पृ. ५-१२
2. फडके, भालचंद्र. मराठी आत्मकथन : संकल्पना व स्वरूप. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ,
3. कऱ्हाडे, स. दा. मराठी आत्मकथन : संकल्पना व स्वरूप. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ, २०१५.
4. गायवळ, स्नेहलता. मराठी आत्मकथांचे अध्ययन. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन, २०१८.
5. देशपांडे, वीणा. आत्मकथन आणि आत्मचरित्र : एक अभ्यास. मुंबई: साहित्य सागर, २००९, पृ. १९
6. फडके, भालचंद्र. मराठी आत्मकथन : संकल्पना व स्वरूप. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ, १९७७.